

Frontera, activitat econòmica i desenvolupament empresarial en el nord de Mèxic*

per Mario Cerutti

RESUM:

L'article analitza l'acció d'un determinat grup empresarial dins l'espai regional del nord-est mexicà i la importància que per al desenvolupament d'aquest grup tingueren les relacions econòmiques amb els Estats Units. La hipòtesi que el vertebrà és que el desenvolupament econòmic i/o empresarial de determinats espais regionals —tant en el segle XIX com en el XX— pot haver rebut els seus estímuls més intensos del contacte amb una economia externa d'elevat dinamisme en la forma d'influxos generalment derivats de (o vinculats a) cicles de les revolucions industrials i tecnològiques. Aquesta hipòtesi és contrastada amb el cas concret de la zona del riu Bravo i l'àrea d'influència de Monterrey durant la segona meitat del segle XIX i principis del XX, amb particular èmfasi en els efectes que hi tingueren alguns dels episodis més característics d'aquest període de la història mexicana: la guerra, la consolidació de l'estat-nació, l'arribada del ferrocarril i la incipient industrialització.

PARAULES CLAU:

Nord-est de Mèxic, Texas, frontera, ferrocarril, empresaris, industrialització, Monterrey.

ABSTRACT:

The article analyses the activities of a particular group of businessmen in the Mexican North-East and the importance for their development of their economic relations with the United States. The hypothesis it tests is that the economic and/or entrepreneurial development of given regional spaces —in the nineteenth as in the twentieth century— may receive its stronger stimuli from their contact with an external, dynamic, economy, an influence generally related to certain cycles of the industrial and technological revolutions. This hypothesis is tested against the particular case of the river Bravo region and the hinterland of Monterrey during the second half of the nineteenth and beginnings of the twentieth century, with special emphasis on the effects of some of the most characteristic episodes of this period of Mexican history: the war, the consolidation of the nation-state, the coming of the railway and the incipient industrialization.

KEY WORDS:

North-East Mexico, Texas, frontier, railway, businessmen, industrialization, Monterrey.

* Traducció de Josep Maria Solé Soldevila.

Introducció

Els nostres estudis sobre determinats espais regionals del nord de Mèxic, entorn dels grups empresarials del segment nord-oriental i sobre la importància que assumiren pel seu respectiu desenrotllament les relacions amb l'economia dels Estats Units, guiarà les reflexions següents.¹ Un element vertebral del plantejament consisteix en el fet que el desenvolupament econòmic i/o empresarial de determinats espais regionals —ara en el segle XIX, adés en el segle XX— pot haver rebut els seus estímuls més intensos del contacte amb una economia externa d'elevat dinamisme, influxos generalment derivats de (o vinculats a) cicles de les revolucions industrials i tecnològiques.

És interessant remarcar, d'entrada, dos elements que connecten amb el metodològic: a) la investigació acabà brindant prioritat a l'àmbit regional i, amb ell, descartà assumir el territori de l'Estat-nació com a espai a estudiar;² b) encara que es reconeix l'impacte de l'economia nacional (o del conjunt de l'Estat-nació), l'èmfasi fou orientat cap als estímuls provinents de l'economia avançada sobretot perquè —com succeeix en el cas mexicà— inclou un aspecte decisiu: la con-tigüitat territorial.

Encara que l'article al·ludeix de manera particular al segle XIX i a determinats moments del XX, les actuals experiències d'integració econòmica plurinacional i les tendències paral·leles a la globalització podrien incitar a usar biaixos metodològics similars a estudis més contemporanis. El nord de Mèxic, vivament incentivat pel Tractat de Lliure Comerç per l'Amèrica del Nord i per la circumstància globalitzant, és un escenari summament útil per extreure'n algunes conclusions.

Un espai regional i binacional

El treball està sustentat en tres instruments fonamentals: a) la història econòmica; b) la història empresarial; c) un enfocament regionalitzat del segle XIX (es gestà, en general, *des del nord de Mèxic* i, en particular, des de la seva zona centre/oriental).

1. Aquestes reflexions foren, a més, particularment estimulades per la informació i anàlisi efectuades per col·legues europeus al voltant del País Basc, Catalunya i el nord italià. També hem incorporat dades i conclusions molt aprofitables d'estudis sud-americans i dels Estats Units que analitzaren porcions significatives dels espais fronterers que enllacen Argentina amb Xile i Bolívia. Destaquen, en aquest sentit, els treballs de Susana Bandieri sobre el contacte neuquí/xilè, els d'Erik Langer, Viviana Conti i el grup d'investigadors assentats a Tucuman i Jujuy, interessats en el desenvolupament històric del nord-oest argentí i els de Rodolfo Richard entorn de Cuyo/centre de Xile.

2. És menester d'insistir que aquest treball va partir d'una idea central: la necessitat de *regionalitzar* els estudis sobre el Mèxic decimonònic. Una proposta que no ha d'entendre's com un retorn a regionalismes provincials sinó, tot el contrari, com la pràctica d'un exercici metodològic que amplii les possibilitats del coneixement històric. La prova més ferma en aquest sentit és que es reconeix en el text l'existència d'un espai regional i, *alhora*, binacional, compartit amb els Estats Units.

El punt de partida primordial per a una més ajustada interpretació de la història econòmica i empresarial del nord de Mèxic és reconèixer el que podríem anomenar la seva *peculiaritat estratègica*. Des de mitjan segle passat, aquest enorme espai geogràfic va començar a convertir-se en una espècie de prolongació territorial del mercat nacional més gran creat pel capitalisme: el dels Estats Units.³ Aquesta condició va oferir la possibilitat d'un contacte directe⁴ amb una economia que, des del 1870, va ingressar plenament en la Segona Revolució Industrial i va passar a transformar-se en un dels motors de l'economia atlàntica i del desenvolupament tecnològic.

La relació amb els Estats Units ha tingut una influència sobre el nord que no es pot amagar. Amb modificacions diverses, aquesta influència —clarament perceptible des de la història econòmica i empresarial— ha perdurat fins a l'actualitat. En la múltiple cadena de vinculacions que, des del 1850, va començar a unir el nord de Mèxic a l'economia dels Estats Units va sobresortir una anella substancial: Texas. Això fou, per descomptat, particularment explícit des de Chihuahua fins al golf de Mèxic, i des del Bravo fins ben entrat el sud. És a dir, pel *gran nord centre/oriental* del país, ubicat en la seva totalitat sota de l'extens estat texà.

Les funcions de Texas han anat canviant des del moment en què el riu Bravo (o Grande) es va convertir en límit internacional. En una fase inicial —1848-1865, després de la firma del Tractat de Guadalupe Hidalgo— una sèrie d'elements varen caracteritzar la nova condició de conducte fluvial: a) va assumir la funció de frontera juridicopolítica, de línia divisòria entre dos estats-nació en procés de configuració. Ni els Estats Units ni Mèxic havien acabat de definir-se encara en termes territorials (per tant, llurs fronteres jurídiques quedaven subjectes a eventuals alteracions en el futur); b) la seva condició de límit internacional era un excel·lent pretext i un estímul per incentivar el tràfic mercantil. Des del nord oriental mexicà es podia exportar i importar, via el sud de Texas, i connectar-se amb facilitat al mercat atlàntic. Des de Texas, les cases mercantils que es varen anar establint sobre la riba esquerra podien operar amb la comoditat que oferien les lleis dels Estats Units i, d'aquesta manera, procurar el nord de Mèxic del seu producte més abellit: la plata; c) el Bravo era testimoni, alhora, de l'agressiu desallotjament de les cultures seminòmades que ocupaven —encara de forma precària— l'entorn que el rodejava. Al nord i al sud del riu les famílies apatxes i comanxes patien l'assetjament d'exèrcits i milícies que lliuraven, amb anàloga fúria, una guerra a mort contra *el bàrbar*. Resolta llur expulsió —identificada freqüentment amb l'extermini—

3. «Desde los años setenta del siglo XIX [...] el mercado interior estadounidense creció más deprisa que el de cualquier otro país». A. CHANDLER, Jr., *Escala y diversificación. La dinámica del capitalismo industrial*, Saragossa, Prensas Universitarias, 1996, 82-83.

4. Només hi ha un altre espai geogràfic que comparteixi aquesta *peculiaritat*: el sud del Canadà.

arribaven la força de treball (que repoblava els espais guanyats) i el capital, que organitzava i posava en marxa noves activitats productives.⁵

El Bravo, en conseqüència, era un dels components més rellevants d'una *economia de frontera* que s'entestava a operar sobre les dues ribes: cap al sud hi havia Chihuahua, Coahuila, Durango, Nuevo León, Tamaulipas i fins Zacatecas; cap al nord, Texas. Lluny d'escindir-lo, el riu era la frontissa, l'eix unificador d'aquest espai econòmic. I com a invasors d'una geografia que anava sent ocupada amb tenacitat, els agents socials portadors del capital —nuclis burgesos en ple creixement—⁶ operaven i aprofitaven les oportunitats que ofería un territori que la historiografia dels Estats Units (o algunes sud-americanes) no dubtaria a anomenar *de frontera*. Des d'ençà i fins els vuitanta, els amos del capital varen fer incursions a l'emparrat i darrere dels exèrcits que expulsaven o exterminaven —tant des del nord com des del sud— els grups indígenes refugiats al *desert*. El combat contra les famílies apatxes i comanxes afirmà —i mistificà— la condició de frontera d'aquests territoris.⁷

Des del 1850 el Bravo va emergir, per tant, com una invitació per desenvolupar múltiples i lucratives activitats econòmiques. Com que això succeïa a ambdues ribes del Bravo —des del golf de Mèxic fins les Piedras Negras/Eagle Pass— i es perllongava terra endins per incloure nuclis urbans com Monterrey i San Antonio, és possible reconèixer un *espai relativament homogeni* en què: a) el riu actuava com a matriu d'una història econòmica i empresarial comuna, palesada tant en el sud de Texas com en bona part del nord oriental mexicà; b) les relacions econòmiques que s'expressaven en el seu interior eren més regulars i intenses que les que mantenien ambdues ribes del Bravo amb llurs respectives economies *nacionals*; c) en realitat, allò que començava a construir-se en aquests anys era un espai econòmic comú, un espai regional/binacional destinat a reforçar-se en dècades posteriors.

5. M. CERUTTI i M. GONZÁLES QUIROGA (comps.), *Frontera e historia económica. Texas y el norte de México (1850-1865)*, Mèxic, Instituto de Investigaciones Dr. Mora/Universidad Autónoma Metropolitana, 1993; i *El norte de México y Texas (1848-1880). Comercio, capitales y trabajadores en una economía de frontera*, Mèxic, Instituto de Investigaciones Dr. Mora, 1999.

6. La frontera/divisió *jurídica* del Bravo i la frontera/territori *econòmic*, involucrades en la geografia que rodejava el riu, dibuixaren un atractiu paisatge pels grups mercantils que començaren a assentar-se després del 1848. El fet que aquests agents socials estiguessin al sud o al nord de la frontera/divisió *jurídica* no sembla haver estat el factor que guiava el seu comportament: sí que ho era, en canvi, el fet d'actuar a la frontera/territori *econòmic*.

7. Atès el buit demogràfic que el caracteritzava —segons la visió de la civilització vencedora, és clar— i a la ràpida implementació d'activitats econòmiques que seguí a l'ocupació territorial, el que succeí al nord de Mèxic i a Texas a partir del 1850 es pot comparar amb el que visqueren (durant les mateixes dècades) els prats de la pampa argentina. Va haver-hi una diferència fonamental: a l'Argentina, l'espai expropiat per l'exèrcit i usufructuat pel capital no va incloure, com en el Bravo i el seu entorn, una frontera/divisió internacional. La política militar contra l'indi al nord-est de Mèxic és descrita a M. RODRÍGUEZ, *Historias de resistencia y exterminio. Los indios de Coahuila durante el siglo XIX*, Mèxic, CIESAS, 1995; i a *La guerra entre bárbaros y civilizados. El exterminio nómada en Coahuila, 1840-1880*, Saltillo, CIESAS/INI, 1998. També a M. CERUTTI, *Economía de guerra y poder regional en el siglo XIX*, Monterrey, Archivo General del Estado de Nuevo León, 1983; «Militares, terratenientes y empresarios en el noreste. Los generales Treviño y Naranjo (1880-1910)», M. CERUTTI (COORD.), *Monterrey, Nuevo León, el Noreste. Siete estudios históricos*, Monterrey, Universidad Autónoma de Nuevo León, 1987.

Plata, guerra i cotó al voltant del riu

Un significatiu moviment mercantil va despuntar des del mateix moment en què, després de la guerra contra els Estats Units, una pau momentània va retornar al Bravo.⁸ Els testimonis de l'època i investigacions més contemporànies coincideixen en el fet que eren els centres miners del nord central mexicà els que convidaven a estimular la penetració mercantil.

Des de la pròpia Texas sobresortien Mifflin Kenedy, Richard King i Charles Stillman, els quals varen edificar abundants fortunes i varen resultar protagonistes destacats del posterior desenvolupament capitalista dels Estats Units. La documentació revisada en arxius regionals i texans confirma que ja als cinquanta començava a insinuar-se aquest espai comercial binacional,⁹ encara que la banda dels Estats Units només comprenia el sud-est de Texas: el seu aïllament relatiu estimulava la seva condició de prolongació comercial d'àmplies franges septentrionals del país veí. En el seu conjunt. Aquest incipient espai binacional usava sovint el port de Nova Orleans per abastar el mercat mundial. El diner corrent era la saba que vinculava les àrees més monetitzades del territori mexicà amb el golf de Mèxic i l'economia atlàntica.¹⁰

Però a mitjan anys cinquanta i 1870 el Bravo i el seu entorn varen ser sacsejats per una altra circumstància: la guerra. Derivació expressa d'un conflicte militar de recent acabament (el de Mèxic contra Estats Units, el 1846-1847), aquest límit internacional fou emprat per necessitats bèl·liques amb extrema freqüència a partir del 1850.¹¹ En l'esdevenir del Mèxic independent, els anys que transcorregueren entre el final de la guerra amb els Estats Units i el 1867 resultaren decisius. De manera anàloga al que succeïa en d'altres latituds del continent, Mèxic va quedar envoltat d'intenses lluites civils i conflictes internacionals. Liberals i conservadors eren els pols ideològics més visibles d'un

8. El 1870, el Secretari d'Hisenda Matías Romero recordava: «Terminada la guerra con los Estados-Unidos por el tratado de Guadalupe Hidalgo de 2 de Febrero de 1848, los límites de la República se avanzaron muy considerablemente á sus centros poblados, y la parte que se cedió a la nación vecina aumentó notablemente la población. No habían transcurrido aún dos años de la celebración del tratado de Guadalupe, cuando por los cambios indicados, comenzaba ya á hacerse sentir el contrabando por la frontera del Norte. Este era impulsado por los muy altos derechos establecidos por el arancel del 4 de octubre de 1845, vigente entonces. [Des de 1851] el contrabando no tuvo traba alguna.» Circular del 4 de juny del 1870, en el *Diario Oficial del gobierno supremo de la República*, 17 de juny del 1870.

9. M. CERUTTI i M. GONZÁLEZ QUIROGA, «Guerra i comerç en torno al riu Bravo (1855-1867). Línea fronteriza, espacio económico común», *Historia Mexicana* 40, 2, 1990. També, CERUTTI i GONZÁLEZ, *Frontera e historia económica...*

10. L. R. GRAF, *The Economic History of the Lower Rio Grande Valley, 1820-1875*, tesi doctoral, Harvard University, 1942.

11. Enfront del que amb freqüència sovint se suposa, la guerra —durant el segle XIX— no va pertorbar tota l'activitat econòmica. Atesa l'especial significació i capacitat d'acció en temps de crisi, agents socials que sobresortien per ser els amos dels capitals —i que operaven des de l'àmbit mercantil— podien assolir importants beneficis pel seu destre, encara que arriscat, maneig de la conjuntura.

enfrontament que, finalment, va comportar una nova intervenció estrangera. Les lluites civils creixeren des del 1854, portaren a la guerra de Reforma i desembocaren en la intervenció francesa.

En l'extrem nord-est del país (els estats de Coahuila, Nuevo León i Tamaulipas), les guerres crearen un poder militar i polític de dimensions regionals que es va mantenir durant deu anys. El nord-est s'integrà amb vigor als combats militars a partir de maig del 1855, quan la ciutat de Monterrey i el governador de l'estat de Nuevo León, Santiago Vidaurri, varen passar a convertir-se en protagonistes fonamentals. En annexar Coahuila el 1856 i influir clarament sobre el nord de Tamaulipas, Vidaurri va transformar Monterrey en el pivot polític, administratiu, militar i comercial d'un ampli espai ubicat al sud del Bravo. El governador va muntar un exèrcit amb més de cinc mil homes i, alhora, va construir un sistema regional de poder que va adquirir un pes notori a nivell nacional.¹² La primera fase sistemàtica de formació de capitals a Monterrey es va alimentar en aquest sistema regional.¹³

La consolidació d'un sistema regional, cap a finals dels cinquanta, coincidiria amb un altre enorme conflicte militar: la guerra de Secessió dels Estats Units, que va sacsejar amb extrem vigor tota l'economia atlàntica. Quan es desfermà la guerra de Secessió, el 1861, l'experiència prèvia a ambdues ribes del Bravo, les gegantines i urgents necessitats del sud confederat, i l'aparell militar i administratiu amb base a Monterrey es van entrelaçar per configurar una conjuntura comercial de signes espectaculars. La dimensió que va adquirir el tràfic comercial en l'àmbit binacional que envoltava el Bravo —abruptament instal·lat al cor de l'economia atlàntica a causa de les gegantines exportacions

12. M. CERUTTI, «Aduanas, poder regional y Estado Nacional en México a mediados del siglo XIX», *Trienio. Ilustración y liberalismo*; 4, 1984; M. CERUTTI, *Burguesía, capitales e industria en el norte de México. Monterrey y su ámbito regional (1850-1910)*, México, Alianza Editorial/Universidad Autónoma de León, 1992; CERUTTI, *Economía de guerra...*; CERUTTI i GONZÁLEZ, «Guerra y comercio...»; A. GÁLVEZ MEDRANO, *Regionalismo y gobierno general: el caso de Nuevo León y Coahuila (1855-1864)*, Monterrey, Archivo General del Estado de Nuevo León, 1993. És pertinent afegir que aitals necessitats eren urgents, a més per dues situacions exclusives del nord. En primer lloc, pels permanents atacs que llançaven les poblacions indígenes seminòmades, que recorrien contínuament una àmplia franja del sud dels Estats Units i de la part septentrional mexicana. Amb el canvi de línia fronterera i la ràpida ocupació texana es van intensificar les incursions dels *bàrbars*. Vidaurri va sistematitzar el combat a mort contra aquests contingents apatxes i comanxes. En segon terme, el governador degué mantenir forces preparades per repel·lir avanços que sobre el territori mexicà duien a terme bandes texanes (com el realitzat contra Piedras Negras l'octubre del 1855). Es temia que darrere d'aquests *filibusters* es repetissin les invasions dels Estats Units.

13. La relació entre necessitats bèl·liques, avituallament d'exèrcits, contactes amb l'economia atlàntica i comerciants ha estat àmpliament detectada en arxius locals. A partir de la instauració d'un poder d'envergadura regional, Santiago Vidaurri va instrumentar —junt amb una més efectiva reordenació fronterera— una vasta experiència en la tasca de seleccionar, muntar, vestir, alimentar i armar exèrcits, a la qual cosa segurament va contribuir el seu exhaustiu coneixement de les possibilitats sobre la frontera i llur prolongada carrera administrativa.

de cotó del sud—¹⁴ va facilitar la formació de grans fortunes i va propiciar l'adquisició d'una experiència empresarial capaç d'operar amb èxit amb els principals nusos econòmics d'Europa i dels Estats Units.

Com que el sistema regional construït des de Monterrey ja estava madur, la capital de Nuevo León, el nord-est *vidaurrista* i l'espai que envoltava el Bravo van poder quedar —en aquests anys— explosivament connectats amb les necessitats de les economies industrialitzades. L'extrem meridional de Texas i el nord-est de Mèxic es van convertir en la sortida obligada, de menys risc i més apta per al cotó que el sud plantador proveïa als països amb major desenvolupament fabril.¹⁵ Com que la indústria tèxtil anglesa, la francesa, la catalana i la del mateix nord dels Estats Units es trobaven entre les més afectades per la *Civil War*,¹⁶ un tràfic incessant es va articular als *deserts* que baixaven des del nord de Texas fins a Monterrey, i des de Matamoros fins més enllà de les Piedras Negras i Eagle Pass.

Si el pes estratègic que el sud plantador havia assumit per a les nacions industrialitzades va fer de la guerra de Secessió un conflicte d'alt impacte sobre l'economia atlàntica, els comerciants de l'àrea estudiada esdevingueren llurs protagonistes principals. El cotó guanyaria més i més rellevància en aquest tràfic: la *gana* de la fibra en les economies industrialitzades, i el preu assolit en un context influït per places com Liverpool, Londres i Nova York, ho expliquen.

14. A. COWLING, «The Civil War Trade of the Lower Rio Grande Valley», tesi de mestratge, University of Texas at Austin, 1926; R. W. DELANEY, «Matamoros, Port of Texas during the Civil War», *Southwestern Historical Quarterly* 58, 4, 1955; W. DIAMOND, «Imports of the Confederate Government from Europe and Mexico», *The Journal of Southern History* VI, 4, 1940; R. P. FELGAR, «Texas in the War for Southern Independence, 1861-1865», tesi doctoral, University of Georgia, 1969; J. M. IRBY, *Backdoor at Bagdad. The Civil War on the Rio Grande*, El Paso, Texas Western Press-University of Texas at El Paso, 1977; B. LOWMAN, «Cotton Industry in Texas during the Reconstruction Period», tesi de mestratge, University of Texas at Austin, 1927; A. J. MAYER, «San Antonio, Frontier Entrepot», tesi de doctorat, University of Texas at Austin, 1976; F. L. OWSLEY, *King Cotton Diplomacy. Foreign Relations of the Confederate States of America*, Xicago, The University of Xicago Press, 1931; R. C. TYLER, *Santiago Vidaurri and the Southern Confederacy*, Austin, Texas Historical Association, 1973; GRAF, *The Economic History*; CERUTTI i GONZÁLEZ, «Guerra y comercio...»; *Frontera e historia...*, i *El norte de México*.

15. Extreure el cotó pel Bravo es va convertir en un imperatiu des del moment en què el president Abraham Lincoln, l'abril del 1861, va decretar el bloqueig dels ports confederats. Tot i que el compliment fou parcial, la mesura encaminà la sortida de la fibra pel sud texà, una dinàmica que es va anar accentuant quan els exèrcits del nord baixaven cap el profund sud. El cotó, d'altra banda, es va transformar ràpidament en la moneda de pagament d'exclusiva dels habitants del sud, els quals clamaven tot tipus d'avitualment: des d'armes, pólvora, pertrets de guerra, aliments, vestuari, animals de transport, i medicaments demandats per les tropes, fins a tones de corda per lligar i transportar els centenars de milers de fardells de la fibra que calia exportar.

16. Els problemes desfermats a Anglaterra i França —manca de matèria primera, atur, misèria social, pèrdua de mercats— fruit de la guerra de Secessió es troben a OWSLEY, *King cotton...*, 142-143. Sostinguda i ràpidament —assenyala aquest autor—, la indústria del cotó semblava ensorrar-se. Els efectes del bloqueig i de l'embargament, tot i manifestar-se tardanament, semblaven mostrar, el 1862, que es complirien les profecies del Sud, en el sentit que Anglaterra quedaria enfonsada en la misèria i, potser, en la revolució. Cap a finals de desembre, afirmava Owsley, s'havia arribat al clímax de l'atur.

Com que la guerra de Secessió portà a graus insospitables l'ús mercantil de la línia del Bravo, del seu perillongament inevitable en resultaren els ports mexicans del golf de Mèxic. Mentre que els situats a Texas i a Nova Orleans i Mobile patien assetjaments i bloqueigs, els ports mexicans van quedar lliures per tal que aquest tràfic fluís de forma gairebé ininterrompuda. Matamoros, enganxada a Texas i a la sortida del Bravo, viuria, de forma especial, hores mai més repetides.

Les innumerables necessitats generades pels conflictes militars a ambdues ribes del riu agegantaren l'activitat comercial i convertiren els grups mercantils locals en un factor d'evident importància. La dimensió que adquirí l'intercanvi facilità la formació de grans fortunes, propicià la ràpida adquisició d'una experiència empresarial capaç d'operar amb els principals centres de l'economia atlàntica, i estimulà la producció en zones i comarques aptes per furnir les insaciabls demandes derivades de la guerra.

Aquest àmbit transfronterer i binacional —amb les seves activitats mercantils abruptament motoritzades per la guerra— s'estenia a mitjan segle cap a un altre escenari tan important com oblidat: el golf de Mèxic. Pels ports texans (des de Galveston fins a Port Isabel) i pels de Tamaulipas (Tampico, Matamoros), els carregaments que circulaven des de i cap al mercat atlàntic passaven pel golf, del qual sobresortien dos punts estratègics: Nova Orleans i l'Havana. El bloqueig del port de Nova Orleans durant la *Civil War* faria de l'Havana —ciutat de la colònia espanyola de Cuba— una altra de les grans estacions per a les desenes de vaixells que arribaven amb cotó i retornaven amb les més diverses mercaderies.

La dinàmica de mercaderies i mitjans de pagament (lletres de canvi o lliurement), el moviment dels vaixells i les xarxes d'aprovisionament i crèdit fix teixit per les cases mercantils assenyalen una densa xarxa de vinculacions entre aquest espai marítim i els grans nusos de l'economia atlàntica: Nova York, Liverpool, Londres, Bordeus, l'Havre, Barcelona. Autèntic *mediterrani* tropical, el golf de Mèxic accelerava els seus ritmes amb el formidable creixement de l'economia dels Estats Units. El seu combustible, però, estava a Mèxic: la plata, ansiosament buscada per tots els que —d'una manera o una altra— es connectaven amb Nova Orleans, la capital cubana, Galveston, Tampico o Matamoros.¹⁷

17. La conjuntura de la guerra de Successió serveix per alertar sobre la importància que va poder tenir l'espai comercial del golf de Mèxic durant la segona part del *xx*. Hi ha com a mínim quatre elements que ens fan pensar que podria justificar-se un estudi global del sistema de relacions mercantils promogudes en el seu interior: a) la significació creixent de l'economia dels Estats Units, concentrada en aquestes dècades en la part oriental del seu territori; b) el notori desenvolupament de l'estat de Texas a partir del 1870 i l'impressionant dinamisme del principal port meridional d'Estats Units, Nova Orleans; c) l'estímul que per a totes aquestes activitats provenia de la plata mexicana, enèrgicament buscada durant el *xx* pels qui traficaven en l'àrea; d) la vivacitat dels intercanvis que es protagonitzaven en el golf en la mesura que algunes de les seves regions accentuaven llur vinculació amb el mercat mundial, en general, i amb el dels Estats Units en particular (la pròpia Cuba del sucre i el Yucatan de l'*benequé* serien, en aquest sentit, casos exemplars). Un estudi més general al que s'ha plantejat en aquest treball, per això, caldria que s'emprégués des d'ambdues ribes de l'Atlàntic.

Després de les guerres (1870-1885)

La dècada dels setanta va funcionar com a frontissa històrica per ambdós marges del Bravo. Als Estats Units es varen viure els anys de la *reconstrucció*, que conduïrien a la Revolució Industrial.¹⁸ Un procés fins a cert punt comparable, encara que amb altres dimensions i diferents resultats, es manifestava en certes regions de Mèxic després de dècades de convulsions internes, guerres civils i invasions estrangeres. En ambdós casos, a més, l'Estat-nació iniciava la seva fase d'afirmació: si la *Civil War* havia reunificat la Unió Americana, les reformes liberals i l'adveniment de Porfirio Díaz encarrilaven el poder polític, el territori i la societat mexicanes.

Alhora, al nord i al sud del Bravo, els capitals mercantils acumulats en temps de guerra apuntaren cap a d'altres objectius: el crèdit, l'apropiació de terra i la producció. A Texas, la fundació de bancs locals havia estat frenada per reglamentacions estatals que es remuntaven a 1845. Malgrat que s'intentés solucionar aquest aspecte des del 1869, bona part del préstec va córrer a càrrec de cases mercantils que —com succeïa a San Antonio— remataven sovint llur trajectòria amb la fundació d'institucions bancàries.¹⁹ A ambdues ribes del Bravo, el capital comercial i les utilitats derivades de la guerra varen ser utilitzades per a l'adquisició d'extenses propietats: mentre que a Richard King se'l podria presentar com el prototipus texà, Patricio Milmo —l'adinerat gendre de Santiago Vidaurri— i Evaristo Madero²⁰ (avi del cap revolucionari) podrien ser-ho del nord-est mexicà.

18. Segons Caubert i De León, entre el 1870 i el 1900 la industrialització transformà els Estats Units. La nació va passar d'una societat agrària a una altra d'urbana i industrial. R. A. CALVERT, i A. DE LEÓN, *The History of Texas*, Arlington Heights, Harlan Davison, 1990, 179.

19. *The Handbook of Texas*, suplement, Austin, Texas State Historical Association, 1963, 107; M. GONZÁLEZ QUIROGA, «La puerta de México: los comerciantes texanos y el noreste mexicano, 1850-1880», *Estudios sociológicos* 11, 31, 1993; J. S. SPRATT, *The Road to Spindletop. Economic Change in Texas, 1875-1901*, Austin, University of Texas Press, 1988, 9 i 27.

20. Fou a començaments de la dècada dels setanta quan Evaristo Madero, un dels grans beneficiaris de l'auge de la guerra de Secessió, va marxar de Monterrey, tornà a Coahuila i s'assentà a Parras, a les proximitats de la comarca *lagunera*. La trajectòria i el comportament de Madero a partir dels anys cinquanta resulten, per això, un autèntic paradigma de les oportunitats d'enriquiment que ofería aquesta economia de frontera. Resident a Río Grande (Villa de Guerrero, Coahuila, a pocs quilòmetres de Piedras Negras), Madero va convertir-se, a mitjan anys cinquanta, en un expert traficant que operava entre Monterrey, el Bravo i San Antonio. Introducitor del cotó, moltes vegades imputat com a contrabandista, va completar el seu desenvolupament mercantil mitjançant la propietat de terres i bestiar en plena àrea fronterera. Bon amic del governador i comandant Santiago Vidaurri, diputat de l'estat unificat de Nuevo León/Coahuila, Evaristo Madero va aprofitar amb eficàcia notòria el sistema de poder politicomilitar i l'ordenament duaner i aranzelari que Vidaurri va instaurar des del 1855, quan a Monterrey començava a configurar-se un grup mercantil que reconeixeria a Madero com a un *associat natural*. Junt amb Patricio Milmo —gendre del governador Vidaurri— i amb amics de San Antonio (Jean Baptiste Lacoste, John Twohig), Madero va construir un dels equips més prosperos de tot el ríord de Mèxic i Texas durant la guerra de Secessió. Fou un dels homes que va aprofitar millor l'explosiu increment del tràfic que visqueren Piedras Negras i Eagle Pass, en especial entre el 1863 i començaments del 1865. El 1865 s'instal·là a Monterrey. Va ser llavors que va organitzar la firma Madero y Cía, que encapçalà els negocis de la família fins a la fundació del Banco de Nuevo León, el 1892. Madero y Cía va integrar com a soci secundari en Lorenzo

Els estudis regionals sobre història econòmica i empresarial dels últims vint anys han ensenyat amb amplitud com es va accentuar, en començar l'últim terç del XIX, la relació de Mèxic amb les grans franges de l'economia dels Estats Units. Cal insistir en el fet que les oportunitats de què gaudien els propietaris no només van afavorir una ràpida acumulació de capital: al mateix temps, van propiciar una experiència empresarial i una *naturalitat* en les relacions amb els Estats Units que serien fonamentals en les dècades posteriors.

REACTIVACIÓ AL NORD DE MÈXIC

Als anys setanta, el projecte liberal d'estímul i protecció del capital començava a oferir els seus primers fruits a Mèxic: les reformes institucionals preparaven el camí cap a l'ordre jurídic i socioeconòmic del *porfiriato*. Aquells anys i bona part dels vuitanta varen veure, a més, un canvi decisiu des del punt de vista de la història econòmica: els grans mercaders i les cases mercantils es convertiren en els finançadors del nou ordre en un moment en què —amb l'església catòlica exclosa— encara no s'endevinava un sistema bancari. El crèdit dels comerciants es va escampar pels segments més actius de l'economia mexicana deixant tres resultats: 1) va generalitzar el crèdit laic, el comportament del qual era totalment diferent al crèdit eclesiàstic; 2) va multiplicar el traspàs de la propietat a mans burgeses; 3) i —el més important— va estimular la producció sota el domini del capital en sectors que maduraven per a connectar-se tant al mercat internacional com a l'encara incipient mercat interior. La dinàmica financera dels grans comerciants va configurar, de fet, un sistema prebancari que no desapareixeria fins cap al final del segle amb l'arribada de les institucions especialitzades.²¹

González Treviño, gendre de l'Evaristo i component d'una altra de les famílies que s'enriquieren i destacarien a Monterrey, La Laguna, i Chihuahua durant els anys setanta i vuitanta. Cinc anys després de la seva fundació, el 1870, Madero y Cía es traslladà a Parra un cop adquirida la hisenda del Rosario i la fàbrica tèxtil La Estrella. Els capitals acumulats en el comerç foren transferits —molt promptament— a la producció. I des del principi tingueren a veure amb l'agricultura i la indústria. No ha d'estranyar que la família Madero —com els González Treviño— mantinguessin una participació significativa en el desenvolupament cotoner de La Laguna a partir dels setanta en un triple sentit: com a prestadors d'agricultors que s'anaven assentant a la comarca, com a comerciants de cotó i com a consumidors industrials de fibra. Vegeu M. PLANA, *El reino del algodón en México. La estructura agraria de la Laguna, 1855-1910*, Monterrey, Universidad Autónoma de Nuevo León/Universidad Iberoamericana/Centro de Estudios Sociales y Humanísticos, 1996; M. CERUTTI, «El préstamo prebancario en el noreste de México. La actividad de los grandes comerciantes de Monterrey (1855-1890)», L. LUDLOW i C. MARICHAL (eds.), *Banca y poder en México (1800-1925)*, México, Enlace-Grijalbo, 1986; CERUTTI, *Burguesía, capitales e industria...*; CERUTTI i GONZÁLEZ, «Guerra y comercio...», i també *Frontera e historia...*

21. M. CERUTTI, «Comerciantes y generalización del crédito laico en México (1860-1910). Experiencias regionales», *Anuario del IEHS* 7, 1992; M. CERUTTI i C. MARICHAL (comps.), *La Banca regional en México (1870-1930)*, Mèxic, Fondo de Cultura Económica/El Colegio de México, 2003.

En l'immens territori del nord que abraça des de les faltes de la Sierra Madre Occidental fins al golf de Mèxic s'observà una clara tendència a dirigir recursos, béns i capitals cap a sectors productius. En el cor d'aquest espai s'hi protagonitzaria, precisament, un dels més impressionants casos d'activació productiva arran del crèdit comercial: la qual cosa donà origen a la comarca *lagunera* que compartien els estats de Durango i Coahuila. La seva agricultura especialitzada i la seva matèria primera fonamental —el cotó— van veure com es multiplicava la dinàmica empresarial, el consum i l'intercanvi interns, i el desenvolupament de les indústries tèxtil, olivera i sabonera, de considerable significació. Els nuclis mercantils de Monterrey i de les altres ciutats del nord (Saltillo, Chihuahua, Durango) varen quedar àmpliament involucrats en el desenvolupament d'aquestes terres que, cada temporada de pluges, quedaven inundades pels rius Nazas i Aguanaval.

En aquells mateixos anys setanta, en el també enorme Chihuahua, es consolidava Luis Terrazas. La seva importància política va créixer juntament amb el seu poder econòmic, amb la derrota infligida a apatxes i comanxes i amb una cridanera dinamització de la ramaderia, la mineria, el comerç i el moviment creditor. Chihuahua, en aquells anys, va veure funcionar més bancs que tot Mèxic. Un d'ells, el de Santa Eulalia —transformat més tard en Comercial de Chihuahua— seria la base d'un dels més sòlids bancs de l'interior durant el *porfiriato*: el Banco Minero.²² Cap a mitjan anys vuitanta, l'estat comptava amb cinc bancs locals i amb oficines regionals d'institucions de la ciutat de Mèxic.

La precocitat bancària de Chihuahua va tenir molt a veure amb la prosperitat que desfermà les exportacions del bestiar, les quals creixeren des de mitjan anys setanta en la mesura que l'economia nord-americana es restablí i que Texas accentuava les seves connexions amb el nord-est dels Estats Units. La conjuntura va afavorir de manera particular el general Terrazas i la seva parentela. Des de mitjan anys vuitanta, una autèntica eclosió s'enregistrà en el sector pecuari. Procedent de la ciutat de Mèxic i de Torreón, el Ferrocarril Central va travessar l'estat i, direcció Paso del Norte, es va unir als més grans sistemes ferroviaris dels Estats Units. Els consumidors del centre de l'est nord-americà podien rebre ara, amb relativa velocitat, el bestiar de Chihuahua.²³

22. Una de les claus del poder financer del clan Terrazas fou el citat Banco Minero. Fundat el 1882 a Paso del Norte per Inocente Ochoa, Enrique C. Creel, Luis Terrazas pare, Luis Terrazas fill i Carlos Zulñaga, la seva casa matriu fou transferida a la ciutat de Chihuahua el 1884. Des de llavors Creel (gendre del general Terrazas i un dels més importants agents financers del *porfiriato*) seria el cap d'una institució que, successivament, fou concentrant d'altres cases creditores de l'estat. R. LEÓN, «La banca chihuahuense durante el porfiriato», *Siglo xx. Cuadernos de Historia* 2, 1992.

23. Carlos González Herrera i Ricardo León descriuen l'impacte que sobre l'activitat productiva de Chihuahua va tenir el Ferrocarril Central (propiciat, per cert, pels grups propietaris més destacats de l'estat). «Entre las actividades económicas que se reactivaron o fueron creadas gracias a la puesta en marcha del Central» que mencionen hi trobem: 1) exportació de ramaderia a peu a Xicago, Kansas City i, en general, a tot el mercat del Mitjà Oest dels Estats Units;

Texas: una formidable expansió

Mentre, a l'altre riba del Bravo, Texas materialitzava també la seva reconstrucció econòmica. Poc afectat per la guerra civil —si ho comparem amb el que succeí a la resta del vell sud— aquest voluminós estat va viure als setanta una marcada reactivació que va repercutir al nord mexicà. En aquesta dècada es va reimplantar amb força l'onada migratòria, provinent tant des dels estats més arrasats del sud com des d'Europa i del mateix Mèxic. Si el 1870 Texas havia sumat poc més de 815.000 habitants, el 1880 en tindria més d'un milió i mig i el 1900 superaria els tres milions.²⁴ Aquest procés va accentuar l'ocupació de sòl i la marxa cap a l'oest, la qual cosa fou possible també per l'expulsió dels grups apatxes i comanxes i —simultàniament— per l'extermini dels ramats de búfals que garantien la supervivència a aquestes cultures.²⁵

Però una de les dades més sorprenents fou l'estesa dels ferrocarrils, especialment ràpida des de la segona part de la dècada. Més de la meitat del quilometratge de rails instal·lats durant el segle es va realitzar entre el 1875 i el 1885. El 1882, la longitud de les vies del ferrocarril havia augmentat en més d'un mil per cent respecte del 1870. I si en aquest últim any Texas figurava en el lloc número 28 entre els estats de la Unió, el 1890 ocupava el tercer lloc (i abans del 1904 havia aconseguit el primer

2) entrada directa al mercat de la carn de la ciutat de Mèxic, primer amb animals a peu i posteriorment amb carn congelada; 3) integració al mercat dels cuirs de la ciutat *guanajuatense* de León; 4) exportació de minerals i creació del complex de fundició i refinadores de l'American Smelting and Refining Co. a Aguascalientes, Chihuahua i El Paso; 5) venda de grans provinents de les hisendes del sud de Chihuahua als mercats del centre del país; 6) especialització creixent de la producció agrícola (ferratgeres, grans, etc.); 7) aprofitament intensiu del *guayule* i transport a Torreón, on funcionava la Continental Mexican Rubber Co.; 8) creació i consolidació de les indústries cervesera i tèxtil. C. GONZÁLEZ HERRERA i R. LEÓN, «La grandeza viaja en tren», *XI Encuentro sobre la Formación del Capitalismo en México*, Mèrida (Mèxic), desembre (mimeo), 1992.

24. La població de Texas va evolucionar d'aquesta manera entre el 1850 i el 1920:

<i>Any</i>	<i>Habitants</i>	<i>Any</i>	<i>Habitants</i>
1850	212.592	1890	2.235.527
1860	604.215	1900	3.048.710
1870	818.579	1910	3.896.542
1880	1.591.749	1920	4.662.228

Si el 1870 Texas ocupava el lloc número 19 en població dins els Estats Units, una dècada més tard havia arribat al setè. Cap al 1910 sumava una població propera a la tercera part de la mexicana. Comparada amb els països llatinoamericans, la seva població —major que la de Xile i la de Veneçuela i semblant a la de Colòmbia— assolía el sisè lloc. D. DODD i W. S. DODD, *Historical Statistics of the South, 1790-1970*, Tuscaloosa (Alabama), University of Alabama Press, 1973, 54-55; i també *The Texas Almanac*, 1914, 192, i *The Handbook of Texas...*, 231.

25. SPRATT, *The Road...*, 27 i 87-88.

lloc).²⁶ En arribar a Texas les grans línies que baixaven del nord, el territori texà va quedar fermament incorporat a l'enorme mercat dels Estats Units. Això prepararia les condicions perfilades des de mitjan anys vuitanta, quan els ferrocarrils baixaren més cap al sud i cobriren l'extens nord de Mèxic. Els ferrocarrils expliquen, en part, també la reactivació comercial de ports com ara Galveston i Corpus Christi, units a la dinàmica del golf de Mèxic, fortament vinculats a Nova Orleans i a La Havana i tributaris de Nova York.

Mentre el cotó reprenia, durant els setanta, la seva febril carrera, la ramaderia transformava Texas en una potència pecuària. Si el 1870 es recol·lectaren uns 350.000 fardells de 250 quilograms cadascun, cap al final dels anys noranta se'n recol·lectaren tres milions. El cotó —auxiliat pel ferrocarril, el telègraf i l'arribada en massa de força de treball— tingué molt a veure en l'ocupació efectiva del centre i de l'oest de Texas.²⁷ El nombre de granges (*farms*) va passar d'unes 61.000 el 1870 a més de 174.000 el 1880.

26. SPRATT, *The Road...*, 25-32.

Ferrocarrils a Texas (1870-1885)

<i>Any</i>	<i>Milles</i>	<i>Any</i>	<i>Milles</i>
1870	591	1878	2.248
1871	865	1879	2.591
1872	1.072	1880	3.244
1873	1.578	1881	4.913
1874	1.650	1882	6.009
1875	1.685	1883	6.075
1876	2.031	1884	6.198
1877	2.210	1885	6.687

Fonts: H. WILLIAMS, *The Development of a Market Economy in Texas: the Establishment of the Railway Network, 1836-1900*, tesi doctoral, University of Texas at Austin, 1957; S. G. REED, *A History of the Texas Railroads*, Nova York, Arno Press, 1981.

27. Segons Ellis, els desenvolupaments tecnològics simultanis i avanços en les comunicacions, transports i equipaments —ja albirats en els cinquanta— prengueren ara una notòria acceleració, alteraren de manera radical els mercats nacional i internacional, i revolucionaren el comerç del cotó texà. Els sistemes de telègraf i de cable internacionalitzaren aquest tràfic, una gran migració expandí els cultius a l'interior de Texas i —combinat amb les innovacions tecnològiques— fomentà el creixement dels mercats del cotó a l'interior a càrrec dels ports. L. T. ELLIS, 'The Revolutionizing of the Texas Cotton Trade, 1865-1885', *Southwestern Historical Quarterly* 73, 4, 1970, 479.

A l'alba de la Primera Guerra Mundial, Texas era el segon productor mundial de cotó només superat pels Estats Units en conjunt. Mèxic, setè productor, recol·lectava prop del 4% del que es collia a Texas:

	Producció mundial de cotó (fardells de 250 quilograms)	
	1911	1912
Estats Units	15.546.000	13.696.000
Texas	4.526.000	4.880.000
Índia	2.630.000	3.518.000
Egipte	1.463.000	1.523.000
Brasil	320.000	320.000
Mèxic	100.000	140.000

Font: *The Texas Almanac*, 1914, 192.

No és menys espectacular l'auge de la ramaderia, anticipat per les incessants necessitats de la *Civil War*. El ja poderós mercat nacional (uns trenta milions de consumidors a les vigílies de la guerra de Secessió) va generar una ingent demanda d'aliments, en la qual Texas s'hi inserí com a àrea pecuària d'alta especialització. S'ha estimat que entre el 1875 i el 1885 es varen enviar més de tres milions de caps cap al nord en un moviment que va incloure des dels mítics *cattle drives* (o *cattle trails*) fins a la fase d'irrupció ferroviària. Cap al 1880, els preus tendiren a pujar als mercats septentrionals, la qual cosa arrossegà, encara amb més vigor, els ramaders texans a una vertadera època daurada.

Un altre parell d'innovacions tecnològiques va afavorir aquests profunds avanços en l'ocupació i la utilització del sòl: la filferrada i el molí de vent. Amb el primer es muntà un tipus de tancat que, segons Spratt, «va canviar tot el sistema d'agricultura a l'oest» durant la segona meitat dels setanta. Per a Calvert i De León, els ferrocarrils, la filferrada i el molí de vent varen modificar completament l'escenari texà. A començament dels vuitanta, entre els ramaders del centre i del sud de Texas, es va generalitzar el tancament de les basses d'aigua poc profundes (aprofitables ara amb el *windmill*) i de les àrees de pastura.²⁸

Cal insistir aquí —per diverses raons— que, entre finals dels seixanta i principis dels vuitanta, un interessant flux de capitals originats a Texas va creuar el Bravo i va començar a actuar en el nord mexicà, sobretot en la mineria. En aquest camp, com en tants d'altres, la relació amb Texas va precedir la que més tard manifestarien d'altres segments de l'economia nord-americana. Texas no només fou un vivaç estímul per als seus veïns del Bravo —conseqüència del seu impressionant creixement demogràfic i econòmic— sinó que, simultàniament, va servir de pont amb el gran mercat de l'est i del mitjà oest dels Estats Units.

En el context dels setanta, per tant, les funcions que el Bravo havia complert a partir del 1850 començaven a redimensionar-se.²⁹ Així doncs, si durant els temps bel·licosos fou el comerç l'activitat fonamental, des dels anys de la reconstrucció posterior al 1870 varen destacar l'agricultura, la ramaderia i, poc temps després, la mineria. L'estesa dels ferrocarrils, als vuitanta, va unir aquest espai intra i interfronterer amb major intensitat, i el seu moviment econòmic amb el més gran mercat del món. La seva connexió directa amb la Segona Revolució Industrial —que es desenvolupava a l'est dels Estats Units— va incentivar les oportunitats d'inversió a Texas i al nord de Mèxic, i els va convertir (abans de la Primera Guerra Mundial) en un autèntic viver empresarial.

28. SPRATT, *The Road...*, 15-16; CALVERT i DE LEÓN, *The History of Texas...*, 185.

29. CERUTTI i GONZÁLEZ, *El norte de México...* Dins d'aquest paisatge, San Antonio es va convertir en un dels símbols urbans de l'expansió texana: ciutat situada estratègicament, es va reafirmar com a centre mercantil i va passar a ser un pivot ferroviari i financer de primer grau dins l'estat. En gran mesura, San Antonio —amb els seus rics comerciants convertits en banquers— semblava que suggerís des del centre-sud de Texas les funcions que Monterrey començava a complir al nord-est de Mèxic. San Antonio es va caracteritzar per ser un dels primers nusos d'irradiació de capitals sobre el nord mexicà. Les seves operacions insinuaven —a mitjan anys setanta— l'interès d'invertir en l'altra cara de l'espai econòmic binacional teixit al voltant del Bravo.

1885-1910

RAILS I MIRADA CAP AL NORD

En afirmar-se l'ordre *porfiriano*, als vuitanta, el nord centre/oriental de Mèxic fou sacsejat per l'estesa de les grans línies ferroviàries. Les empreses dels Estats Units varen baixar cap al sud i varen modificar radicalment l'orientació *atlàntica* de l'economia mexicana.³⁰ Entre el 1882 i el 1888 es varen posar en funcionament els ferrocarrils Central, Nacional i Internacional. Varen formar amb els seus tentacles d'acer dos nusos fonamentals en el territori que s'abocaven cap al golf: la comarca *lagunera* (amb eix a Torreón) i Monterrey.

Però, a més, varen acabar d'unir aquest espai mexicà amb l'economia dels Estats Units. En un triple sentit: a) varen accentuar la unificació amb l'estat de Texas, que pels volts de 1895 sumava quinze quilòmetres de rails i es trobava completament integrat al mercat interior de la Unió; b) varen connectar el nord de Mèxic amb la part central d'Estats Units i els grans llacs, cap als corralles i escorxadors dels quals arribaven milers de caps de bestiar; c) i, sobretot, varen nuar fermes llaços entre el nord de Mèxic i el nord-est dels Estats Units, un dels principals escenaris de la Segona Revolució Industrial.

No és estrany que durant els vuitanta es percebés —com succeïa a Vizcaia, al País Basc— una clara motorització de la mineria dedicada al subministrament de metalls industrials, en especial plom i coure. La demanda dels mateixos ferrocarrils incentivaria a Coahuila la producció de carbó, les conques principals de la qual foren travessades en la segona meitat de la dècada per la Internacional (que davallava des de Piedras Negras fins a Torreón).

Els ferrocarrils compliren una segona funció: no només lligaren segments decisius de l'economia mexicana a la dels Estats Units, sinó que varen contribuir a articular el propi mercat intern, el qual, des dels últims anys del XIX, comença a adoptar perfils de *mercat nacional*. La seva configuració —encara precària però evident— podia observar-se netament des de Chihuahua, La Laguna i Monterrey, les capitals de les quals varen començar a funcionar des de mitjan anys vuitanta amb criteris multiregionals.

30. J. COATSWORTH, *El impacto económico de los ferrocarriles en el porfiriato*, Mèxic, SepSetentas, 1976; S. KUNTZ FICKER, *Empresa extranjera y mercado interno. El ferrocarril Central Mexicano (1880-1907)*, Mèxic, El Colegio de México, 1995; S. KUNTZ FICKER, «Mercado interno y vinculación con el exterior. El papel de los ferrocarriles en la economía del porfiriato», *Historia Mexicana* 45, 1, 1995; J. F. LEAL, «La política ferroviaria de los primeros gobiernos porfiristas y las compañías ferroviarias norteamericanas (1876-1884)», *Relaciones internacionales* 14, 1976; J. F. LEAL i A. GÁLVEZ GUZZY, «Grupos empresariales en los ferrocarriles mexicanos: el consorcio Southern Pacific-Union Pacific (1880-1914)», *Revista Mexicana de Ciencias Políticas y Sociales* 82, 1975; S. ORTIZ HERNÁN, *Los ferrocarriles de México. Una visión social y económica*, I, Mèxic, Ferrocarriles Nacionales de México, 1987; M. CERUTTI, «Ferrocarriles y actividad productiva en el norte de México (1880-1910)», C. MARICHAL (coord.), *Las inversiones extranjeras en América Latina, 1850-1930*, Mèxic, Fondo de Cultura Económica, 1995.

Una mirada global sobre el sistema ferroviari *porfiriano*, per tant, ens porta a extreure d'immediat quatre conclusions: a) els trams vertebrals apuntaren cap a la frontera nord, on es fusionaren amb les xarxes que baixaven dels Estats Units; b) aquest fet va suposar que la part centre/oriental del nord (des de les faldes de la Sierra Madre Occidental cap al golf, i des de San Luis Potosí fins al Bravo) absorbís el major quilometratge del sistema; c) l'accés del nord centre/oriental als Estats Units es podia efectuar per tres punts: Paso del Norte (Chihuahua), Piedras Negras (Coahuila) i Nuevo Laredo-Matamoros (Tamaulipas); d) com que les dues línies més grans del sistema —el Central i el Nacional— arribaven fins a la ciutat de Mèxic, l'estesa cap (o des de) als Estats Units va incloure l'àgil articulació d'aquest ampli espai amb les àrees centrals —les més poblades— del país.

Conclusions connexes o que deriven de les indicades podrien ser les següents: a) Mèxic fou l'únic país llatinoamericà que va configurar un sistema ferroviari que apuntava de manera substancial cap a una frontera terrestre. Encara que inicialment la seva projecció era cap al seu tradicional port atlàntic (Veracruz, amb la qual cosa semblava que se seguia el model normal de la resta d'Amèrica Llatina), el pes de l'economia dels Estats Units va obligar a buscar el Bravo en lloc del mar; b) l'economia mexicana, per aquest fet, era l'única d'Amèrica Llatina que comptava amb l'oportunitat de lligar-se, per mitjà del ferrocarril, a una societat que protagonitzava la Segona Revolució Industrial; c) la zona centre/oriental del nord era la més influenciada per aquestes relacions. La seva posició geogràfica facilitava els vincles amb l'escenari de major desenvolupament d'Amèrica del Nord: la franja centre-est dels Estats Units; d) els quatre punts d'entrada al sistema nord-americà (El Paso, Eagle Pass, Laredo i Brownsville) es trobaven a Texas.

RAILS I PRODUCCIÓ MÉS AVALL DEL BRAVO

Si observem el traçat de les línies fèrries que s'establiren als set estats components del nord centre/oriental, es podrà concloure en principi que el traçat nord-sud dominava aquest espai. Les línies fonamentals varen descendir com una prolongació dels sistemes dels Estats Units i de Texas, formant visibles carrerons en la geografia mexicana.

Tot i ser molt important, no fou aquest, malgrat tot, l'únic efecte o fruit del traçat que es va incentivar des dels anys vuitanta. Van aparèixer almenys tres grans nusos en l'entramat: Torreón i la comarca *lagunera*, Monterrey i la ciutat de San Luis Potosí. La característica comuna de cada nus de comunicacions provingué del fet que una o més de les grans línies el creuava cap al sud (o cap al nord). Però, paral·lelament, Torreón, Monterrey i San Luis varen atraure ramals *horizontals* d'innegable importància. Mentre San Luis es connectava al port de Tampico i Aguascalientes, Monterrey i Torreón demarcaren entre ells el més espès teixit de connexions del nord. A més, gràcies al Ferrocarril

Internacional (que descendia de Piedras Negras), Torreón es va vincular a la capital de Durango alhora que una de les seves sortides cap a Monterrey l'unia amb una altra capital, Saltillo (a Coahuila). Monterrey, per la seva banda, en reforçar la integració de Tampico a tota la xarxa, oferia un altre conducte cap al golf.

Aquests rails *horitzontals*, d'est a oest, varen jugar un paper substancial en la unificació d'àrees productives situades al nord de Mèxic. Juntament a aquests ramals menors (especialment instal·lats per a penetrar o recórrer comarques específiques com les mineres, les forestals, la del carbó o la del cotó), varen cobrir en principi una funció dinamitzadora de l'activitat econòmica (no va ser excepcional —per cert— que el rail seguís el propi sistema pro-ductiu). Encara que depenia de les línies troncales, la xarxa es va bifurcar per enllaçar les zones de major capacitat productiva i els centres urbans i demogràfics preponderants.³¹

Per finalitzar: les comarques productores de minerals (plom, ferro, coure, plata, or), de carbó, de cotó (fibra i llavor), de fustes, de *guayule*, d'*ixte* o blat, les ramaderes i cítriques es veieren travessades, entrecruades o tocades pel camí de ferro. La seva arribada va provocar alteracions fonamentals en nombrosos indrets o va acabar de desfermar-les en d'altres. Si a La Laguna el ferrocarril va arribar després del cotó, a la comarca cítrica del sud-est de Nuevo León es va perfilar com una de les causes centrals per tal que els tarongers substituïssin cultius i produccions més tradicionals (blat de moro, canya de sucre, *piloncillo*).

Fou un mitjà de comunicació i transport decisiu per tal que —malgrat el buit demogràfic del nord— es constituís més avall del Bravo un àgil mercat de força de treball. Monterrey, Torreón, Gómez Palacio i la resta de la comarca cotonera, zones com les del carbó (a Coahuila), varen veure créixer de manera sostinguda —i en certs casos abrupta— llur nombre d'habitants. El ferrocarril poblava algunes àrees i en buidava d'altres: els estats de San Luis Potosí, Zacatecas i Durango van esdevenir, d'aquesta manera, *satèl·lits* a causa d'una perifèria més dinàmica, i els seus homes joves van marxar per treballar a d'altres indrets del nord (o a Texas).

Malgrat que és cert, com s'ha afirmat, que les dues grans línies que travessaren el nord centre/oriental —el Central i el Nacional— varen obrir senderes que des dels Estats Units convergien cap al centre del país, junt amb elles n'hi hagué dues més que —tot i llurs funcions *internacional* i *nacional*— exerciren un evident paper *regional*: el Ferrocarril al Golfo que unia Monterrey amb el port de Tampico, i el Ferrocarril Internacional, que baixava des de Piedras Negras fins a Torreón i connectava amb la ciutat de Durango.

31. Chihuahua amb Paso del Norte (Ciudad Juárez), Jiménez, Parral i Torreón; Torreón amb Piedras Negras, Monclova, Durango, Fresnillo, Zacatecas, Aguascalientes, Parras, Saltillo i Monterrey; Monterrey amb Nuevo Laredo, Lampazos, Matamoros, Linares, Ciudad Victoria, San Luis Potosí i Tampico; Tampico amb San Luis Potosí.

Aquests ferrocarrils no funcionaven com a simples arplegadors de matèries primeres per a l'economia dels Estats Units. Els primers consumidors de carbó de Coahuila eren els mateixos ferrocarrils i les plantes de fundició de Monterrey, Aguascalientes, San Luis Potosí i Chihuahua. La Laguna, cap a finals de segle, no només produïa prop del 75% del cotó mexicà, sinó que gairebé la totalitat de la fibra es destinava a les fàbriques tèxtils d'Orizaba, Puebla, la vall de Mèxic, Coahuila, Durango i Monterrey. La llavor del cotó es transformava, en una elevada proporció, en oli, sabó i glicerina per a la Compañía Industrial Jabonera de La Laguna (Gómez Palacio), i a la qual estaven associats els mateixos agricultors de la comarca regada pels rius Nazas i Aguanaval. Més del 90% de la producció de Jabonera (que incloïa aliments per a animals) convergia cap a un mercat interior en ple procés d'articulació i de desenvolupament. La totalitat del mineral de ferro que brollava del Cerro de Mercado, a les rodalies de la ciutat de Durango, era emprada per la Compañía Fundidora de Hierro y Acero de Monterrey, la planta siderúrgica més gran creada per capitals privats a Amèrica Llatina fins a la Segona Guerra Mundial. Els minerals plumbis i cuprífers es carregaven en direcció a les mateixes plantes de metal·lúrgia pesada que usaven el carbó com a combustible, on es transformaven en metalls destinats —en una alta proporció— a l'exportació. Les instal·lacions mineres i brots fabrils com els de Monterrey i Torreón, per la seva banda, realitzaven grans demandes de fusta i aquest fet estimulava l'exportació intensiva de la falda oriental de la Sierra Madre Occidental.

Per tant, l'estesa de ferrocarrils va activar, al nord mexicà, una clara divisió del treball.³² Aquesta divisió podia manifestar-se bé entre zones productives, bé entre empreses. Un exemple del primer fou la conca del carbó, a la vall del riu Sabinas i els seus voltants, la comarca cotonera i el racó cítric del

32. KUNTZ FICKER, *Empresa extranjera...*, i «Mercado interno»; CERUTTI, *Burguesía, capitales e industria...*, i «Ferrocarriles y actividad...». Aquesta descripció obliga a reconsiderar l'impacte de l'inversió externa de finals del XIX en les economies llatinoamericanes, un tema que ha estat, des de fa molt temps, un roent motiu de debat. Un dels moments més polèmics es va plantejar als anys seixanta: quan varen augmentar les discussions sobre les virtuts i mancances del creixement capitalista i —ahora— la revolució cubana semblava que ens mostrés un model de desenvolupament alternatiu al que alimentava el capital. Les polèmiques dels seixanta es veien estimulades, a més, per un altre component: l'evident frustració del projecte d'industrialització autònoma que, des dels anys trenta, havien llançat governs reformistes com els de Lázaro Cárdenas a Mèxic, Getulio Vargas a Brasil i Juan Perón a Argentina. En aquests casos, l'aposta sostinguda en una economia protegida que hauria de conduir a la revolució industrial s'havia organitzat —també— sobre una oberta impugnació al capital extern. *Aliat estructural* dels grups exportadors de matèries primeres que havien configurat l'Estat *oligàrquic* entre el 1880 i el 1914, el capital estranger s'assenyalava com un dels grans culpables de l'endarreriment llatinoamericà (concepció que, de passada, va marcar la ideologia nacionalista que impregnava els moviments sociopolítics que varen ocupar l'Estat). El retorn massiu del capital estranger durant els mateixos seixanta —i llur inserció en l'aparell fabril que s'havia implementat en les dècades precedents— va apagar l'eufòria nacionalista i, d'altra banda, va donar instruments per a una nova impugnació històrica: en aquest cas, des de corrents *dependentistes*. Fou llavors quan es va difondre una certa sinonímia: capital estranger equivalia a *enclavament*. És a dir, la seva funció hauria estat *desarticuladora* dins de les economies perifèriques/llatinoamericanes; la seva arribada només hauria servit per provocar desajustaments

sud-est de Nuevo León. Aquest era el cas d'empreses d'alta especialització que gestionaven enormes demandes de matèries primeres dins del mateix nord com ara les plantes de metal·lúrgia pesada de Monterrey, la Compañía Jabonera de La Laguna, Vidriera Monterrey o Cementos Hidalgo. Els seus productes podien orientar-se cap al mercat dels Estats Units (plom, pasta oliosa, coure, aliments animals) o al nacional (ferro i acer, ciment, vidre, sabó, glicerina).

L'estesa dels ferrocarrils va oferir dinamisme i major eficàcia a aquestes relacions, va multiplicar els intercanvis (en especial, entre propietaris i amos del capital) i va fer créixer de manera sensible els multiplicadors i escalonaments productius. En unir el nord centre/oriental amb el mercat dels Estats Units i en integrar amb major solidesa espais interregionals que tendien a configurar un mercat nacional, va generar un conjunt de transformacions que repercutirien llargament no només al nord: també —encara que aquest fet ha estat escassament estudiat— en el conjunt de l'economia mexicana.

Monterrey i el seu empresariat

Responent a aquest context, i com a pivots regionals d'aquell espai econòmic fronterer, Chihuahua, La Laguna i Monterrey es varen perfilar a començaments del segle xx com els centres més actius del gran nord oriental. Es varen erigir, de forma simultània, com a nusos principals d'un vigorós eix empresarial capaç d'atraure béns i recursos de propietaris d'altres punts del nord i, en certs casos, de la ciutat de Mèxic.

Nascuts i desenrotllats en aquesta dinàmica economia de frontera, aquests segments burgesos varen assumir alhora una espècie de divisió interna del treball: mentre la ciutat de Chihuahua i el seu entorn recolzaven en un àgil desenvolupament bancari i creditor, en la ramaderia, la mineria, l'explotació forestal i alguns brots d'indústria lleugera, la comarca *lagunera* es concentrava en l'agricultura especialitzada i en l'agroindústria; Monterrey, mentrestant,

---

i desigualtats. Un quart de segle més tard, el treball empíric —que no acostumava a estimular, per cert, els càlids debats protagonitzats entre el 1960 i el 1975— i el desenvolupament d'una producció historiogràfica enfocada a les activitats econòmiques, varen permetre replantejar alguns elements d'aquesta discussió. El terme *enclavament* —que fou emprat de manera indiscriminada— ha estat recuperat, per tal de ser revisat, per investigadors dedicats a la història econòmica. El seu ús no ha de vincular-se, per força, a les operacions del capital estranger. La seva aplicació sembla més pertinent, per contra, per a definir activitats incapaces de produir efectes multiplicadors, cap endarrera o cap endavant, i de generar llaços fermes i prolongats amb d'altres espais econòmics regionals dins d'un sistema productiu que pretén convertir-se en nacional. En aquest sentit, poden ser tan generadores d'enclavaments les inversions nacionals com les provinents de l'exterior. La història econòmica de societats com la mexicana presenta nombroses evidències del poc adequat que va resultar fer de les inversions estrangeres un simple generador d'enclavaments.

acabava definint-se com la més expressiva urbs fabril del conjunt: l'esdevenir del segle xx comprovaria àmpliament la seva rellevància.³³

Aquella divisió del treball —alimentada per un conjunt de demandes generades tant des de Texas cap al nord com des de dins del propi territori nacional— va crear oportunitats suficients per tal que sorgissin empreses de cridanera magnitud quant a grandària, capitals i organització.³⁴

DINÀMICA FRONTERERA I EMPRESARIAT: MONTERREY (1850-1910)

Ciutat situada a menys de 200 quilòmetres de Texas, Monterrey ha aconseguit sobresortir en el context mexicà contemporani per dues raons: el desenvolupament industrial i l'empresariat. Les característiques del seu inicial brot fabril (1890-1910, recolzat en sectors de la indústria pesant) i la formació local de quadres gerencials³⁵ l'ha diferenciat de manera parcial a escala llatinoamericana.

Com ja s'ha explicat, els orígens dels seus grups propietaris i empresarials es remunten als temps més convulsos de la història mexicana, a mitjan segle XIX: quan els Estats Units —en plena expansió territorial— es van apropiat de més de la meitat de la geografia de l'inestable veí del sud. Fou en aquests anys tan tumultuosos quan a Monterrey i al seu entorn immediat va començar a perfilar-se una burgesia comercial alimentada per les oportunitats que creaven la tosca frontera del Bravo, les guerres i els exèrcits dedicats ara a les lluites civils, adés a combatre apatxes i comanxes, o a repel·lir invasions externes.

Des d'aquells temps es varen conèixer al nord-est cognoms i famílies que —durant dècades— varen seguir mencionant-se en l'escenari regional dels negocis: Zambrano, Madero, Garza, Calderón, González Treviño, Belden, Milmo, Hernández, Rivero. Entre el 1880 i la revolució varen sumar-hi nous cognoms: Sada, Armendaiz, Mendirichaga, Muguerza, Ferrara, Maiz. Aquest conjunt de

33. Si pensem en les dècades posteriors al 1920, en el que hauria de ser el *futur* d'aquests centres del nord, sembla inevitable remarcar que —per la seva condició essencialment urbana i industrial— l'empresariat de Monterrey va resultar el menys afectat pel vendaval de la revolució (hauria de ser també, ja a finals del segle xx, el nucli més disposat a avalar les polítiques econòmiques d'obertura i integració a un bloc comercial a l'Amèrica del Nord). A Chihuahua, per contra, el cognom Terrazas —perfilat com a símbol màxim de l'opressió *porfiriana*— fou tenaçment colpejat. A La Laguna, la reforma agrària de Lázaro Cárdenas va acabar d'esguerrar el poder dels agricultors del cotó enriquits a partir del 1880. Les diferents formes amb què la revolució —i l'Estat que va engendrar— va actuar sobre aquests grups propietaris va condicionar el seu respecte esdevenir durant el mig segle posterior al 1930.

34. La Esperanza, Jabonera de La Laguna, Cementos Hidalgo, el Banco de La Laguna, el Banco Mercantil de Monterrey, el Banco Minero de Chihuahua i Vidriera Monterrey, varen ser els casos més cridaners. Un tractament detallat a CERUTTI, *Burguesia, capitales e industria...* La revisió minuciosa de societats anònimes de dimensions menors (mineres, verbigràcia) permetria detectar nombrosos casos més d'enllaçament entre capitals provinents de diferents punts del nord centre/oriental.

35. Punt que no cal considerar en aquest treball però que al·ludeix sobretot a la creació —el 1943— de l'Instituto Tecnológico y de Estudios Superiores de Monterrey (ITESM), fundat expressament per a preparar quadres gerencials.

cognoms —que agrupava comerciants autòctons i immigrants— va animar la primera fase de creixement industrial a la ciutat entre el 1890 i el 1910.

Cal insistir en el fet que una dada fonamental per al desenvolupament empresarial fou a causa de l'estreta relació que mantingueren aquestes famílies amb l'economia dels Estats Units i, en particular, amb la pròpia Texas: una constant que va funcionar des dels primers mecanismes d'acumulació fins el molt actual Tratado de Libre Comercio.³⁶ La relació amb els Estats Units, amb la seva revolució industrial i el seu procés de transformació en potència atlàntica, ha tingut una innegable influència sobre el perfil i les característiques d'aquest empresariat.

Un altre component que cal destacar és l'evident capacitat d'adaptació que ha mostrat aquest empresariat de bases regionals. Si recordem que els seus orígens van lligats al cicle de guerres que va trastocar la frontera de Mèxic i els Estats Units entre el 1846 i el 1867, que darrere la consolidació de l'Estat oligàrquic Mèxic va viure —entre el 1911 i el 1920— una profunda experiència revolucionària, que després es va manifestar la crisi mundial del 1929, que rere els convulsos anys de Lázaro Cárdenas es va organitzar el model d'industrialització protegida, que aquest projecte va acabar d'esclatar als vuitanta i que —finalment— la reconversió mexicana va obligar a adequar-se al més desigual tractat d'integració comercial conegut (el TLC o la NAFTA); si es recorda tot això i es verifica —ahora— que l'empresariat assentat a Monterrey segueix funcionant i (quelcom que sembla notori) continua realitzant bons negocis, podríem arribar a la conclusió següent: a aquest empresariat —com a conjunt d'agents socials dedicats a la reproducció ampliada i rendible del capital— no li ha faltat capacitat d'adaptació immers en un esdevenir tan atzarós.³⁷

REORGANITZACIÓ TERRITORIAL I INDÚSTRIA FABRIL

El que succeí a Monterrey i al seu entorn entre el 1848 i el 1910 podria caracteritzar-se: a) com un cas de reorganització econòmica del territori que rodejava la ciutat; b) com una oportunitat que va permetre als seus grups propietaris traçar el camí cap a un brot d'industrialització poc freqüent a Amèrica Llatina. És difícil de suposar que ambdós aspectes —o algun d'ells— s'hagués

36. Si als anys seixanta del segle xx, la guerra de Secessió va posar Monterrey i el nord-est de Mèxic en el cor de l'economia atlàntica, el TLC ha disparat l'intercanvi amb els Estats Units fins gairebé 200 mil milions de dòlars anuals. Texas continuava, a finals del segle xx, jugant un rol tan preponderant com 120 anys enrere: el 1998 va exportar a Mèxic 36,3 milions de dòlars, la qual cosa representava el 46% de les vendes totals dels Estats Units a l'altra riba del Bravo. Alhora, Texas havia estat receptor del 41% de totes les vendes mexicanes als Estats Units. *El Financiero*, 8 de juny del 1999, 14. «El estado de Texas concentra el 72% de los cruces fronterizos (camiones de carga) entre México y los Estados Unidos.» El 1998 varen creuar gairebé tres milions de camions. «Negocios», *El Norte*, 12 de gener del 2000.

37. M. CERUTTI, *Propietarios, empresarios y empresa en el norte de México*, Mèxic, Siglo XXI Editores, 2000.

manifestat amb la mateixa fermesa en el cas que la línia fronterera no s'hagués apropiat a Monterrey.

La reorganització econòmica propiciada per la condició semifronterera de la ciutat cal relacionar-la també —si més no inicialment— a factors polítics. La cobertura de les necessitats de guerra a ambdues ribes del Bravo i l'aparell duaner/aranzelari organitzat pel governador Vidaurri no varen ser una simple expressió de la geografia. Fou el sistema regional de poder el que va permetre a Monterrey, com a cap altra urbs de l'àrea, aprofitar tant el reordenament posterior a la guerra contra els Estats Units, com la conjuntura provocada pels conflictes civils a Mèxic i al país veí.

Des d'aleshores, Monterrey es va instal·lar com a punt de referència d'una dinàmica mercantil capaç d'inserir-se amb profit en l'economia atlàntica. Amb les reformes liberals en funcionament, als anys setanta, aquests nuclis comercials van poder implementar d'altres activitats: des del maneig del crèdit fins a l'ús productiu de la terra i l'explotació del subsòl. I en la mesura que el mercat nacional s'articulava i urgien les demandes del poderós mercat dels Estats Units —ahora que es reordenava el país en el pla polític, social i jurídic, i s'organitzava un extens sistema de transports— els capitals i béns acumulats foren abocats cap a cicles productius més intensos, tecnològicament més avançats. Els seus segments empresarials es varen obrir a la inversió fabril, minera, bancària. L'aparició de la indústria pesant³⁸ i la multiplicació dels llaços amb d'altres grups burgesos del nord van quedar incorporats a aquesta dinàmica.

Monterrey va gaudir de l'oportunitat d'operar en dos mercats: un, el multiregional/nacional, de lenta conformació i ritmes pausats; l'altre, als Estats Units, es movia segons els ritmes més accelerats de l'època. D'alguna manera, la revolució industrial va entrar en aquests despoblats territoris de frontera. I aquest fet va tenir a veure, segurament, amb la reorganització espacial de les activitats econòmiques i amb les múltiples oportunitats d'enriquiment i desenvolupament que adquiriren els grups empresarials en gestació.

Com en el cas de Bilbao, Monterrey esdevingué un cas *regional* dins d'una societat no avançada que —recolzada en el ferm estímul de demandes externes— va adquirir un nivell de desenvolupament que podria qualificar-se d'*intermedi*. Tant les demandes de matèries primeres que es mercantilitzaven des dels seus voltants —i que obria conductes per a l'acumulació de capitals—, com la demanda directa de semielaborats industrials (plom, coure) van adquirir significació a causa d'un creixement de bases fabrils. Per això resulta prioritari insistir en les possibilitats que obren per a Monterrey (per als seus empresaris) les demandes encreuades de dos mercats: les generades per l'economia mexicana i les provinents d'una economia molt més avançada, accessible per la seva proximitat.

Les grans plantes de fundició de Monterrey van col·locar Mèxic —a principis del segle xx— en un pla diferenciat en el context de les societats perifèriques.

38. M. CERUTTI, «División capitalista de la producción, industrias y mercado interior. Un estudio regional: Monterrey (1890-1910)», M. CERUTTI (coord.), *El siglo XIX en México. Cinco procesos regionales*, Mèxic, Claves Latinoamericanas, 1985; CERUTTI, *Burguesía, capitales e industria...*

I si el País Basc —per les característiques del seu brot industrial— va diferenciar-se i prengué distància enfront d'una Catalunya centrada en la producció lleugera (tèxtil sobretot), Monterrey va sobresortir de les expressions fabrils de la més primerenca Puebla, de les manifestades a la vall central de Mèxic, o de les que s'impulsaven en aquells mateixos anys a la vall d'Orizaba (Veracruz) o a Jalisco.

Cal mencionar també la instal·lació de plantes transformadores que varen impulsar la diversificació industrial. La multiplicitat en les inversions —en la qual jugà un paper indiscutible la societat anònima— ha d'alertar aquells que s'arrisquen a creure que es tractava, simplement, de processos exclusivament lligats a l'exportació. L'experiència empresarial motivada pel mercat extern —i inserida per l'activitat mercantil— va derivar sovint en inversions que també aprofitaren el desenvolupament d'un mercat interior. La instal·lació de la siderúrgia pesant (el 1903, orientada al mercat nacional) fou conseqüència, entre d'altres coses, de l'entrenament adquirit durant una dècada de treball en el processament de metalls industrials destinats a l'est nord-americà.

De la mateixa manera que a Bilbao, la transferència de tecnologia i de tècniques específiques es veia facilitada pel contacte —sovint personal— amb les ciutats o indrets que eren eixos de la Revolució Industrial. Si els habitants de Bilbao visitaven sistemàticament els més destacats centres de l'Europa avançada —Anglaterra i Bèlgica sobretot—, els empresaris de Monterrey o els seus associats viatjaven amb extrema assiduitat a Pittsburgh, Xicagó o Nova York. Aquesta faceta s'enriquiria quan una nova generació —que assumeix la direcció de les empreses els anys vint— s'instrueix en centres d'ensenyament especialitzats d'aquells mateixos països avançats.³⁹

39. Una altra aresta comparable entre Bilbao i Monterrey és la que té a veure amb la insuficiència d'ambdós processos d'industrialització per a transformar globalment, a principis del segle xx, l'estructura econòmica d'ambdues societats naturals. Encara que van estar embarcades en un desenvolupament fabril no observable fàcilment en bona part del món perifèric, no varen aconseguir propiciar una divisió interna de la producció suficientment vigorosa com per a integrar l'Estat espanyol o Mèxic al grup dels selectes dins del sistema capitalista. L'endarreriment en l'agricultura i la limitada evolució de la indústria productora de béns i d'equips per al propi procés productiu ho demostrarien. Produir acer o bastir una drassana no era prou en moments en què el motor a combustió, la química d'alta complexitat, l'electricitat i la producció a gran escala de maquinària —entre d'altres— informaven de l'avenir de l'anomenada Segona Revolució Industrial. Aquí, l'exemple italià pot servir per marcar un altre contrast. Itàlia va aconseguir fornir, en el seu triangle regional septentrional —entre el 1880 i la Primera Guerra Mundial— una complexa xarxa d'activitats fabrils que la situaren en el llindar mateix de la Revolució Industrial, li permeteren transitar-la *des de dins*, desbordar en el futur la seva situació perifèrica. Malgrat l'aclaparador endarreriment del sud, el triangle definit pel Piemont, la Llombardia, i la Ligúria, va enregistrar un salt qualitatiu que marcaria la diferència. A Itàlia, l'encreuament de demandes internes i externes va resultar un estímul suficient i decisiu. L'aparició, al nord, d'indústries com ara del sector del metall i de la mecànica —del qual sobresortí amb vigor la producció d'automòbils— va suscitar una allau de multiplicadors interns que van conduir a un autoabastament més dens en el propi sector de béns de capital. Adherida a l'incitant mercat de l'Europa avançada, la porció nord d'Itàlia va poder recórrer pautes d'industrialització i de canvi econòmic no observables a l'Estat espanyol o a Mèxic. La comparació Monterrey-Bilbao i la seva bibliografia a CERUTTI, *Propietarios y empresarios...*; l'exemple italià a V. CASTRONOVO, *Industria y burguesía en el norte de Italia*, M. CERUTTI i M. VELLINGA (comps.), *Burguesías e industria en América Latina y Europa meridional*, Madrid, Alianza Editorial, 1989.

Breu comentari final

La vinculació —tan directa com intensa— que la part centrorientada del nord de Mèxic mantingué des de mitjan segle XIX amb una societat que protagonitzava la Revolució Industrial suggereix que aquest espai convé situar-lo en una perspectiva metodològica que tingui en compte:

1. *Regionalitzar l'objecte d'estudi*, seguir-lo en una dimensió menor a la de l'Estat-nació que es configurava a les acaballes del segle XIX.

2. *Escurtar conjuntament* l'espai econòmic delimitat des del 1850 pel nord de Mèxic i el sud dels Estats Units, perspectiva particularment decisiva en recordar Texas.

3. *Atendre amb certa prioritat* —i detalladament— els ritmes i característiques de les activitats econòmiques, en lloc de subjectar-se al seguiment exclusiu (com ha estat freqüent) dels esdeveniments polítics, les disputes diplomàtiques o el discórrer de les difícils relacions entre Mèxic i els Estats Units.

4. *Situar la història econòmica del nord mexicà*, la dels seus grups empresarials i la de moltes de les seves empreses en un context més proper al que explica el creixement d'espais regionals com el nord d'Itàlia o el nord espanyol a les vigílies de la Primera Guerra Mundial, en lloc de recloure-la en les típiques (i tòpiques) interpretacions de subdesenvolupament llatinoamericà.

5. *Plantejar la importància que pot adquirir*, per a un determinat desenvolupament regional dins d'una societat perifèrica, la proximitat o el contacte geogràfic amb una economia més avançada, i assenyalar que aquesta contigüitat pot resultar tan o més important —si més no en certes etapes— que la influència derivada de l'economia *nacional*.

Si s'admet la rellevància metodològica d'aquest plantejament per al segle XIX i les etapes inaugurals del XX, no seria sobrer indagar la seva pertinença davant els molt recents processos d'integració multinacional, enfront de *mecanismes de regionalització productiva* que està elaborant —a principis del segle XXI— la globalització econòmica.